

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

KREITI YA 12

SEPEDI LELEME LA GAE (HL)

LEPHEPHE LA PELE (P1)

NOFEMERE 2008

MEPUTSO: 70

NAKO: 2 DIIRI

Palomoka ya matlakala a dipotšišo ke 9.

DITAELO LE TSHEDIMOŠO

1. Lephephe le, le arotšwe ka dikarolo tše THARO, e lego A, B le C.
KAROLO ya A: Tekatlhaologanyo
KAROLO ya B: Kakaretšo
KAROLO ya C: Thutapolelo le Tšhomišopolelo
2. Araba dipotšišo KA MOKA.
3. Karolo ye nngwe le ye nngwe e ngwalwe letlakaleng la yona.
4. Badišiša ditaelo ka šedi, gore o kgone go araba dipotšišo go ya ka moo o laelwago.
5. Itswalanye le dipotšišo pele o ka thoma go di fetola.
6. Tatelano ya dikarabo e swane le ya dipotšišo.
7. Ngwala ka bothakga, o šomiše polelo ya maleba ye e hlwekilego.

KAROLO YA A: TEKATLHAOLOGANYO**POTŠIŠO 1**

- 1.1 Badišiša temana ya ka tlase gore o tle o kgone go araba dipotšišo tšeo di tlogo e latela.

Bafsa, le reng ka go ba batswadi pele ga nako?

Lefase le eme ka maoto le a sepela. Tšeo di diregago ka gare ga lona ke dipšhešamare. Masea a belega masea. Batswadi ba tlabegile. Palo ya baithuti ba mengwaga ya magareng ga 17 le 19 ya go ima e oketšegile ka mokgwa wo o makatšago. Mofsa wa go ithwala pele ga nako o šulafalelwa ke bophelo; a ikhwetša a le lefaseng la botswadi; a rwala maikarabelo a bophelo bja ngwana. Ge e le bagwera ba a mo katoga.

Bokamoso bja moithuti wa go ithwala pele ga nako bo a swiswala, nkabe ya ba namane ya morago, gomme boitsholo bja mo aparela. Batswadi, barutiši le setšhaba na re ka thuša baithuti ba rena bjang go lwantšha leuba le la go ithwala e sa le bafsa? Ruri go kweša bohloko ge motswadi a eba le bana ba mafahla e se ka maikemišetšo. Yo mongwe ke wa gagwe, mola yo mongwe e le wa morwedi wa gagwe yo a sa tsebego selo ka ngwana le kgodišo ya gagwe. Motho wa gona o palelwa ke go kuka leseae, go le amuša le go le hlapiša. Ge le lla, le yena o a lla. Na motswadi yo o tla kgona bjang go hlokomela leseae mola le yena e sa le mapimpana, ebile a sa nkgamekgato? Ebago gona botatago-maseana a ke bomang? Bašemane, masogana goba banna ba malapa?

Na ke eng seo se gakantšhago bafsa gore ba be batswadi pele ga nako? E ka ba ke yona tšhelete ya mphiwafela wa bana? Tlala le bodiidi ka malapeng? Khuetsō/kgatelelo ya segwera? Tirišo ya ditokelo bošaedi? Tirišompe ya dinotagi le diokobatši? Ge e le gore ke tšeo ka moka, na mofsa ka boyena o reng ka bokamoso bja gagwe? HIV le AIDS yona o reng ka yona?

Ee, ke maikarabelo a batswadi, barutiši, mmušo le setšhaba ka kakaretšo go kgatha tema ye bohlokwa bophelong bja mofsa yo mongwe le yo mongwe. Potšišo ke gore, na ke magato afe ao a tšewago go lwantšha le go fokotša palo ya go ima ga bafsa? Na e ka ba re palelwa ke go ntšha bafsa ka gare ga leswiswi leo ba sa kgonego go bona bophelo ka leihlo le bogale? Barutiši dikolong, emang ka maoto le lote bokamoso bja baithuti ba, ka go ba bontšha therešo le go ba fa tlhahlo ya maleba ka bophelo. Go ithwala ga bafsa ke tlhobaboroko nageng ye, fela kgetho le maikarabelo di magetleng a mofsa ka boyena.

- 1.1.1 Efa dilo tše pedi tšeo go ukangwago gore di na le seabe koketšong ya go ithwala ga bafsa. (2)
- 1.1.2 Go ya ka temana ye, ke eng seo se hlagelago mofsa wa go ithwala pele ga nako? (1)

- 1.1.3 Ge o lebeletše palo ya godimo ya go ima ga bafsa, na o bona nke bafsa ba eletšana le gona go botšana dinnete? Thekga karabo ya gago. (2)
- 1.1.4 Akanya maikutlo a batswadi bao bana ba bona ba ithwalago e sa le ba bannyane. (1)
- 1.1.5 Efa dintlha tše pedi tše bohlokwa tše mofsa a swanetšego go di ela tlhoko gore a se ke a ima pele ga nako. (2)
- 1.1.6 Ge o be o le yo mongwe wa bafsa bao ba imilego pele ga nako o be o tla lwela phadimo ya bokamoso bja gago bjang? (1)
- 1.1.7 Ke eng seo wena o bonago gore sekolo, batswadi le mmušo ba ka se dira gore go ima ga bafsa go fedišwe? (2)
- 1.1.8 Tšweletša maikutlo a gago mabapi le bafsa bao ba imišwago ke banna ba malapa. Fahlela. (2)
- 1.1.9 Na o ithutile eng ka temana ye? (2)
- 1.2 Badišiša temana ye gore o kgone go araba dipotšišo tša go e latela.

Mphaka: Ge o phela o le motho mono lefaseng o tsebe gore o dikaneditšwe ke mathata. Go na le bao ba kwešišago mathata a gago, go na le bao ba sa ratego go a kwešiša le gannyane le ge ba bona kgonthe ya dikgopolo tša gago. Bangwe ba boifa dikgopolo tša gago. Go ena le gore o fiwe sebaka sa go di tšweletša ba ka mpe ba go thiba molomo ka mekgwanakgwana ya go fapana. Taba ye ga se yeo e dirwago Bonwatau fela, eupša go na le dilete tše dikgolo mono lefaseng tše di šetšego di thibile dihlalefi tša tšona melomo ka go šomiša dikotlo tše bohloko bjalo ka lehu, bjalo ka go bitlela dikgopolo tša bona ba sa phela. Fela seo motho mang le mang a swanetšego go se tseba ke gore, therešo ga e utege. Tšatši le lengwe go tla ba gwa tšwelela pepeneneng gore seo motho a bego a se bolela ke therešo. Madimabe ke gore nakong ye nngwe therešo yeo e bonala mola marapo e šetše e le kgale a llwe ke mobu.

Hunadi: Go thweng ge go le bjalo?

Mphaka: Go tšwa ka difate.

Hunadi: Ke bofšega bjoo Mphaka. Monna o hwela dikanong tša gagwe.

Mphaka: Le gatee. Modimo o go file talente ya gago gore o e šomiše. O reng wa tšhaba go e šomiša ge o ekwa ba bangwe ba re ga ya loka e bodile? Ge ba geno ba re e a nkga, lefase ka moka ga le re bjalo. Tšwa o e šomiše go gongwe go ena le gore o e dule ka marago. Se se sa felego se a hlola. Le tša Bonwatau di tla fela ra gomela gae. Le ge re ka gomela gae re šetše re le melora, re tla be re šomišitše talente yeo Modimo a re filego yona. Re tla be re ngwathetše ba bangwe bao ba tlogo ngwala mediro ya rena pukung ya bophelo.

Hunadi: O realo Mphaka, o tloga o na le lehutšo.

Mphaka: Moo ga ke re ba re, mediro ya rena e tlo fiwa sekgobana historing ya bophelo, ditlogolwana tša rena di tla tseba seo re se diretšego lefase la ka ntle. Ba tla kwa bohloko ge re sa direla bona bokamoso bjoo, eupša histori e tla ba anegela tša rena. Maina a rena a tla dula dipelong tša bona go ya go sa felego.

Hunadi: Ruri, mogatšaka, ba lehutšo la go swana le la gago ga ba nene.

Mphaka: Dilete tše ntši mono lefaseng di maemong ao di lego go ona ka baka la bafaladi. Batho bao ba tlogilego ga gabobona ka diethiethi go thwe dikgopolo tša bona ke meetlwa. Lehono ge ba tšweleditše dilete di šele pele, go thwe ge nkabe e se be bona ba be ba ka se tšwele pele. Go thušang?

(Serudu MS: *Naga ga di etelane*, 1977:75 – 76)

- 1.2.1 Mphaka o re dilete tše ntši mo lefaseng di maemong a makaone ka lebaka la diphetogo tšeo di tlišitšwego ke bafaladi. Na e ka ba taba ye ke nnete goba ke kakanyo fela? Thekga karabo ya gago. (2)
- 1.2.2 Ke ka lebaka la eng dinaga tše ntši di tšea bafaladi go ba tlhobaboroko ka nageng ya bobona? Efa mabaka a mabedi. (4)
- 1.2.3 Hlaloša mebolelwana ye:
- (a) Di thibile dihlalefi tša tšona melomo.
  - (b) Marapo e šetše e le kgale a llwe ke mobu.
  - (c) Go tšwa ka difate. (3)
- 1.2.4 Na maikutlo a gago ke afe mabapi le bafaladi ka nageng ya geno? Efa lebaka la karabo ya gago. (2)
- 1.2.5 Na molaotheo wa naga ya geno o reng mabapi le taba ya go tšweletša dikgopolo le maikutlo ao Mphaka a bolelago ka ona mathomong a poledišano? (2)
- 1.2.6 Na o akanya gore bafaladi le bona ba swanetše go fiwa ditokelo tša botho bjalo ka badudi ba naga? Thekga karabo ya gago ka lebaka le le tiilego. (2)

PALOMOKA KAROLO YA A: 30

KAROLO YA B: KAKARETŠO**POTŠIŠO 2**

Bala temana ye e latelago gomme o akaretše dikgopolo le dikgopolotlaleletšo ka mokgwa wa temana ya methaladi ye šupa goba dintlha tše šupa (mantšu a e ka bago a 80 – 90).

"Sello, o bile sebo sa ka sa botšhabelo lebaka le letelele mo bophelong bja ka. O bile moratiwa wa ka wa potego le kwelobohloko. Gare ga madimo a lerato ao a bego a tšutla o kgonne go mphihla ka hwafeng la gago le borutho. Gare ga dipula tša matlakadibe etong la lerato le dipolelong tša batho, o kgonne go mpelega ka thari ya leratorato.

Mašwana a ka o mphumotše ka šelana la lerato, mme godimo ga tšohle wa ntira ka botho bjo bo fetago tekanyo. Ke ra ge o ile wa ntsenya sekolo go tloga mphatong wa senyane go fihla ge lehono ke swere ngwaga wa ka wa mafelelo mo kholetšheng ya borutiši ya Ndebele. Tšeo ka moka e bile leratorato leo o mpontšhitšego lona wa be wa mpha lona ka pelo ye tšhweu. Leratorato la gago le ntebaditše mašwana a ge ke hloka mma mme hubeng sa gago ke be ke ikwa ke na le mme le tate, ke lebetše ge ke le tšwana.

Segolothata ke rata go go leboga ge o ile wa kgona le go nkalafa bolwetši bjola bo bego bo ntlhoriša bja go wa. Ruri ge nka re ke bala ditšhelete tšeo o senyegetšwego ke tšona godimo ga ka nka se di fetše. Bjale moratiwa manyami šea: Mmoledi ka go Pukuntsho o re tšohle di na le mehla ya tšona. Go na le mohla wa go tswalwa le mohla wa go hwa; go na le mohla wa go bjala le mohla wa go buna. Go na le gape le mohla wa go rata, rato, le mohla wa go hloya; le mohla wa go ratana o gona moratiwa mme o latelwe ke mohla wa go hlalana. Ka manyami moratiwa mohla woo ke wo.

Sello, ke a tseba gore o na le mangwalo a bootledi. O ithutile go otlela ka koloi ya sekgorokgoro mme wa re go kgonthišiša gore o tseba go otlela wa yo ithekela ya gago ye kaone. Go bjalo le go nna moratiwa. Ke ka lebaka la eng ke swanetše go ithuta go otlela ka koloi ya sekgorokgoro mme ke buše ke e reke gore e be ya ka ya sa ruri? Rato, Makgowa a re basadi ga se ba tlale seatla, eupša ba tletše lefase. Hle, nyaka yo a go swanetšego mme o tlo mo hwetša.

Ka manyami le kgapeletšo ya kgotlelelo le bohloko bja pelo, o šale natšo. Nna ke sa ya go inyakela mafuwana a matalanyana moo nka kgatholago moyana wo botšiditšana ke bokaletše setulong sa mmakgoši."

[Kgalabi Bakgale: *Le ba meditše*, 1996:7]

KAROLO YA C: THUTAPOLELO LE TŠHOMIŠOPOLELO**POTŠIŠO 3**

Lekodišiša kwalakwatšo/papatšo ye e latelago gore o tle o kgone go araba dipotšišo.

- 3.1 Hlaloša ka lefoko seo se diregago mo seswantšhong se. (1)
- 3.2 Na mmušo o ka thuša bareki bjang go rarolla goba go fokotša bothata bjo bo tšwelelago papatšong ye? Efa lebaka le tee. (1)
- 3.3 Na e ka ba melaetša ya kwalakwatšo ye, e tšweleditšwe pepeneneng goba e fihlilwe go ka kgona go huetša le go jabetša bareki? Efa bohlatse bjo bo kgodišago go ya ka seo o se bonago seswantšhong. (2)
- 3.4 Tsopola papadišantšu ye e tšwelelago mo, o be o bolele tšhomišo ya yona papatšong. (2)
- [6]

POTŠIŠO 4

Badišiša temana ya ka tlase gore o kgone go araba dipotšišo tša go e latela.

Moithuti wa mmakgonthe ke wa gore ge a ekwa sefatanaga se duma a se ke a tšwela ka ntle go bona gore ke sa mang. Yena o duma go ipona a feditše sekolo, e le setho setšhabeng. Bona baithuti ba mohuta wo, ba na le maitshwaro a mabotse. Motho wa gona o nyakišiša selo pele a ka ikhwetša a le mathateng. Baithuti ba mohuta wo ba hwetša dipoelo tša go phadima ka mehla. Thuto e bohlokwa.

- 4.1 Tsopola ledirišiši mo temaneng o be o laetše gore le šupa eng ge le dirišitšwe ka tsela ye. (2)
- 4.2 Ngwala phapano gare ga leamanyišala le leamanyirui? (2)
- 4.3 Tsopola lehlaodi le le tšwelelago mo temaneng o be o fe le mohuta wa lona. (2)
- 4.4 Hlaola leba la: **na le** (tswalanya) go tšwa temaneng o be o fe le mošomo wo le o phethago go ya ka mokgwa wo le dirišitšwego ka wona. (2)
- [8]**

POTŠIŠO 5

Sereto ke se, se bale ka šedi gomme o arabe dipotšišo.

Maphodisa! Bula! *Phomete!*
 Ke iri ya boraro mesong
 Di fihlile dimpša tša mmušo
 Di galefile di nyaka *phomete*
 Go nkgga go sa bola, go tšhogilwe 5
 O dio kwa palakata! ka ntlong,
 Re tshela matšato rena ditšhiwana,
 Re tshela ka maikemišetšo re swere lengwalo,
 Lengwalo la *phasepote* le swarwa le *phomete*
Phomete ya mošomo Gauteng maboneng 10
 Lehono, mehla le mabaka di fetogile
 Pasa re e lahlile, ra swara *ID* (pukwana ye tala)
 Ga re sa botšišwa ka *phomete* nageng ya gaborena
 Matšwantle ke ona a botšišwago le go swara *phomete*.

- 5.1 Tsopola leadingwa le tee o be o fe tlhalošo ya lona. (2)
- 5.2 Ngwala mothalotheto wa bošupa ka polelothwi. (1)
- 5.3 Efa leinagokwa leo le tšwelelago temaneng ye, gomme o hlaloše mošomo wo le o phethago. (2)

- 5.4 Laetša mohlala wa modirišotaelo wo o šomišitšwego mo seretong, o be o bolele maikutlo ao a tšweletšwago ke retšistara yeo. (2)
- 5.5 Efa mohola wa tšhomišo ya meselana ye e thaletšwego mantšung ao a latelago go ya ka mokgwa wo e dirišitšwego ka gona.
- (a) lahlile
(b) maboneng (2)
- 5.6 Hlaola lelahlelwa temaneng ye gomme o be ofe tlhalošo ya lona. (2)
- 5.7 Hlama lefokontši leo le kwagalago ka lentšu le, **phomete**. (1)
[12]

POTŠIŠO 6

Ge re bolela, go ba le phetogo ya retšistara go ya ka morero/molaetša. Temaneng ye e latelago ngwala ditlhalošo tša mantšu ao a thaletšwego go ya ka tšhomišo le nepagalo ya ona.

Letsogo la hlogo ya sekolo ke mosadi. Monna wa gagwe o na le letsogo. O mo hlokiša lethabo ka lapeng. Ka letšatši le lengwe ba rile ba sa kgorometšana, morwa wa bona, ka ge a na le letsogo, a tšea tšhelete ye ntši a tšhaba ka yona. Le ge ba phela ka ntwaga fela ntlo ya bona e a kgahliša ka ge moagi wa bona a bile le letsogo le lebotse. [4]

PALOMOKA KAROLO YA C: 30

PALOMOKA YA TLHAHLOBO: 70